

Окіпнюк Володимир Тарасович,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри Національної академії
Служби безпеки України,
м. Київ, Україна

ОРГАНИ МДБ УРСР НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ СТАЛІНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ (1946–1953 рр.): ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті здійснено історико-правове дослідження розвитку юридичного статусу та діяльності органів МДБ у післявоєнний час. Визначено пріоритетні напрями діяльності радянської спецслужби в Україні на завершальному етапі тоталітарного режиму. Охарактеризовано юридичні акти, які регулювали цю діяльність.

Зроблено висновок, що розширення повноважень органів МДБ УРСР зумовило тотальний контроль за всіма сферами державного і суспільного життя республіки, сприяло формуванню режиму “залізної завіси”, розгортанню масштабних репресій проти широких верств населення та масовому порушенню фундаментальних прав людини і громадянина.

Ключові слова: МДБ, радянські органи державної безпеки, сталінський тоталітарний режим.

Одним із основних елементів “гібридної війни”, яка ведеться сьогодні проти нашої держави, є діяльність спецслужб РФ. Оскільки останні широко використовують у цій неоголошеній війні досвід і методи радянських органів державної безпеки періоду тоталітарного режиму, матеріали цієї статті набувають актуального характеру.

Додатково підсилює актуальність обраної теми відсутність комплексного історико-правового дослідження юридичного статусу та діяльності органів МДБ УРСР у післявоєнний час, зокрема на завершальній фазі сталінщини. Тому метою статті є історико-правове дослідження юридичного статусу, організаційної структури та правозастосовної діяльності органів МДБ УРСР на останній стадії сталінського тоталітарного режиму: від остаточного скасування в УРСР воєнного стану в 1946 р. і до 1953 р., смерті Й.В. Сталіна, коли почалися перші заходи з демонтажу тоталітарної системи.

Після завершення Другої світової війни відбулися глибокі зміни у міжнародній обстановці. На тлі перемоги над нацизмом, створення ООН й інших міжнародних демократичних установ, гуманізації міжнародного законодавства, почалося формуванням антагоністичних військово-політичних блоків – СРСР і країн Варшавського договору, з одного боку, та США й НАТО, з іншого. Світ увійшов у фазу “холодної війни”. Водночас внутрішня ситуація в СРСР у післявоєнний час жодної лібералізації не зазнала. Навпаки, під приводом захисту від

“імперіалістичної загрози” партійно-державне керівництво продовжувало політику жорстокого придушення будь-яких спроб опору тоталітарному режиму як явних, так і потенційних. Юридичний режим воєнного стану діяв на більшій частині України до 21 вересня 1945 р., а в західних областях – до 4 липня 1946 р. [1, с. 409]. Зазначені фактори впливали на зміст діяльності радянських органів державної безпеки.

На підставі постанови Верховної Ради СРСР від 15 березня 1946 р. про перетворення РНК СРСР на Раду Міністрів СРСР та згідно з наказом МДБ СРСР від 22 березня 1946 р. № 00107 НКДБ СРСР перейменували на МДБ СРСР. Відповідних перейменувань зазнали НКДБ УРСР і його місцеві органи. Були також змінені зразки печаток усіх органів МДБ, що зафіксував наступний наказ МДБ СРСР № 00108 від тієї ж дати [2, арк. 56–66 зв.].

Наказом МДБ СРСР від 11 травня 1946 р. № 102 були оголошені укази Президії Верховної Ради СРСР від 4 травня 1946 р. щодо звільнення від виконання обов'язків міністра державної безпеки СРСР В.М. Меркулова та призначення на цю посаду В.С. Абакумова, який раніше очолював “Смерш”. Було оновлено керівний склад МДБ СРСР. У наказі МДБ СРСР від 11 травня 1946 р. № 103 оголошено постанову Ради Міністрів СРСР від 7 травня 1946 р. № 996, згідно з якою заступниками міністра державної безпеки СРСР були призначені С.І. Огольцов (із загальних питань), М.М. Селівановський, А.С. Блінов, М.К. Ковальчук, М.Г. Свінєлупов (по кадрах) [3, арк. 8–10].

Відбулося розширення повноважень органів державної безпеки, що супроводжувалося відповідними організаційними змінами, які були запроваджені на підставі рішення ПБ ЦК ВКП(б) від 4 травня 1946 р. про нову структуру МДБ СРСР і його місцевих органів.

Насамперед, після ліквідації “Смерша” до складу органів державної безпеки були передані органи військової контррозвідки. Для керівництва ними було створено 3-є головне управління МДБ СРСР, якому підпорядковувалися УКР МДБ військових округів, ВКР військових з'єднань, частин і установ [4].

Для організації розшуку “державних злочинців” було створено 4 управління МДБ (розшукове) СРСР і УРСР. Воно мало здійснювати розшук осіб, оголошених у всесоюзний розшук, агентури іноземних розвідок, осіб, які активно співпрацювали з нацистами, осіб, засуджених за державні злочини, які втекли з місць позбавлення волі, заслання чи вислання.

З метою посилення контролю за політичними настроями населення, боротьби з “антирадянськими проявами”, виявлення авторів і розповсюджувачів антирадянських листів та анонімних документів, захисту державної таємниці, проведення оперативно-технічних заходів у цей же час створили 5 управління МДБ (оперативне, секретно-політичне) СРСР і УРСР. Начальником 5 управління МДБ УРСР було призначено Ф.А. Цветухіна [5, с. 53–55, 896].

З 1947 р. МДБ УРСР звертається до місцевих органів із вимогою активізувати роботу з розшуку та виявлення агентури колишніх німецьких розвідувальних і контррозвідувальних органів, шкіл і курсів, які дислокувалися у період окупації на території України. У директиві МДБ УРСР від 9 січня 1947 р. № 4 наголошувалося на необхідності взяти на оперативний облік осіб, які підозрюються в

тому, що вони були офіційними співробітниками або входили до складу агентурної мережі нацистських органів і шкіл, та розробити агентурно-оперативні плани з розробки цих осіб. На німецькі органи розвідки, контррозвідки та їх школи пропонувалося завести, відповідно до директиви НКДБ СРСР від 31 липня 1943 р. № 2/6/9410, літерні справи та скласти довідки про ці структури, списки виявлених співробітників і агентури [6, арк. 18–22].

Слід зазначити, що у цей період змінилося спрямування контррозвідувальної діяльності радянських органів державної безпеки. Зважаючи на нову зовнішньополітичну обстановку, діяльність підрозділів 2-го управління (контррозвідувального) МДБ УРСР була тепер зорієнтована на боротьбу, передусім, з американською, англійською та китайською розвідками.

Вперше на один щабель із розшуком нацистської агентури була поставлена боротьба з англійською розвідкою в циркулярі НКДБ СРСР від 30 жовтня 1945 р. № 115 “Про роботу англійської розвідки проти СРСР”. У ньому стверджувалося, що, використовуючи розширення під час війни дипломатичних, військових, економічних і культурних зв’язків між двома країнами, Англія значно активізувала “шпигунську роботу”. Документ за своїм змістом був пронизаний ідеологією “залізної завіси”, яка формувалася в умовах “холодної війни”, а органи державної безпеки були зобов’язані щомісячно доповідати про результати агентурно-оперативної роботи по боротьбі з англійською розвідкою [2, арк. 12–26 зв.].

У наказі МДБ СРСР від 2 лютого 1947 р. № 0048 “Про посилення контррозвідувальної роботи по боротьбі з агентурою американської та англійської розвідок” констатовалося, що основним завданням органів державної безпеки мала стати “боротьба з агентурою іноземних розвідок, передусім англійської й американської”. Пропонувалося організувати контроль за всіма американцями й англійцями, які прибували в СРСР, а також за громадянами СРСР, які відвідували американське та англійське посольства, проводити перевірку репатріантів через їх можливу належність до агентури розвідок цих країн, встановлювати зв’язки підпільних націоналістичних формувань зі спецслужбами Англії та США тощо [2, арк. 93–98 зв.].

У контексті протидії американській та англійській розвідкам розглядалася боротьба з китайськими розвідувальними органами уряду Чан Кай-ши. Директива МДБ СРСР від 12 грудня 1946 р. № 80 визначала ці структури як союзників американців та англійців і пропонувала застосовувати агентурне проникнення до китайських консульських установ, а також проводити активну агентурно-оперативну роботу серед переселенців із Китаю [2, арк. 88–92 зв.].

У розвиток загальносоюзних наказів щодо боротьби з американською, англійською та китайською розвідками були прийняті директиви МДБ УРСР № 3 і № 5 від 9 та 14 січня 1947 р. Органи державної безпеки спрямовували свої зусилля на виявлення зв’язків осіб, які повернулися до СРСР з американської або англійської зон окупації та підозрювалися у співпраці з іноземними спецслужбами. Обласні УМДБ мали встановити контроль за китайцями й представниками інших національностей, колишніми емігрантами, які прибули з Китаю або мали споріднені зв’язки з громадянами Китаю [6, арк. 16–17, 23–24].

Порівняно з тотальною шпигуноманією 1930-х рр. ситуація дещо заспокоїлася, проте методи “вибивання” зізнань у заарештованих за підозрою у роботі на іноземні спецслужби використовувалися й надалі. Зокрема, вказівка ЦК ВКП(б) від 10 січня 1939 р. щодо застосування заходів фізичного впливу до “викритих слідством шпигунів, диверсантів, терористів й інших активних ворогів радянського народу” продовжували діяти [7, с. 646].

Під приводом боротьби зі шпигунством і антирадянською діяльністю органи державної безпеки впроваджували політичні настанови партійно-державного керівництва СРСР щодо войовничого атеїзму, порушуючи права громадян на свободу совісті. Основним об’єктом агентурно-оперативної діяльності органів МДБ у цей час виступали як офіційні церковні організації, так і різноманітні організації християн протестантів: баптисти, п’ятидесятники та їх течії, зокрема так звані “смородинці”. Вербування агентури в релігійному середовищі мало на меті поставити під контроль вказані нелегальні релігійні організації та протидіяти їх “підривної” діяльності.

Відповідно до директив МДБ УРСР від 10 березня 1949 р. № 19 і МДБ СРСР від 2 вересня 1949 р. № 48 [8, арк. 103–104; 2, арк. 113–116] наказувалося також посилити агентурно-оперативну роботу проти єговістів з метою виявлення “організованої ворожої роботи сектантів”, розкриття “зв’язків із закордоном” і каналів проникнення в СРСР. Відразу після завершення Другої світової війни органами МДБ в Україні були заарештовані учасники єговістської організації “Крайове бюро”, вилучено три типографії, більше 30 тис. примірників релігійної літератури. Вони обвинувачувалися у проведенні “антирадянської” агітації, виступах проти політичних і господарських заходів ВКП(б) і радянського уряду, поширенні серед населення “провокаційних” чуток та залученні до участі в нелегальних організаціях нових членів.

Органам МДБ УРСР пропонувалося вжити заходів із виявлення агентурним шляхом серед репатріантів і переселенців “емісарів” і осіб, які поширюють єговістське віровчення, брати їх у “активну агентурну розробку” та піддавати арешту. Слідство у справах мало спрямовуватися на встановлення зв’язків цих осіб з нелегальними єговістськими формуваннями в Україні.

Певний час після завершення Другої світової війни і скасування воєнного стану зберігалась стара система боротьби з українським націоналістичним підпіллям, за якої керівну роль відігравали органи МВС, але вона не давала бажаних результатів. Тому для боротьби з українським націоналістичним підпіллям було створено управління 2-Н МДБ УРСР, відділи 2-Н УМДБ областей і відділення 2-Н міськрайвідділів МДБ УРСР. На підставі рішень ЦК ВКП(б) і постанови РНК СРСР від 20 січня 1947 р. № 101-48сс було прийнято спільний наказ МВС та МДБ СРСР № 0074/0029 від 21 січня 1947 р., згідно з яким УББ і внутрішні війська МВС переходили під юрисдикцію МДБ.

Процес передачі особового складу, агентурного апарату, справ оперативного обліку від ВББ УМВС і райвідділів МВС до УМДБ і райвідділів МДБ відповідно до згаданого вище наказу відбувався впродовж лютого – червня 1947 р. [9].

Штати підрозділів 2-Н МДБ УРСР були запроваджені наказами МДБ УРСР від 17 і 20 березня 1947 р. № № 0059 і 0052, виданими на підставі наказу МДБ СРСР від 2 березня 1947 р. № 0093 [10, арк. 219; 11, арк. 1–149].

Керував управлінням 2-Н МДБ УРСР заступник міністра державної безпеки УРСР, у підпорядкуванні якого перебувало два заступники начальника управління. Ці функції виконував В.О. Дроздов. Управління складалося з секретаріату, 4-х відділів і відділення, яке керувало роботою винищувальних батальйонів. Загальна кількість посад – 115.

На 1-й відділ (26 посад), до якого входило 4 відділення, покладалась боротьба з керівними ланками українського націоналістичного підпілля. 1-ше відділення займалось “розробкою і ліквідацією” членів центрального Проводу ОУН і їх зв’язків з іноземними розвідувальними органами. 2-ге – “розробкою і ліквідацією” керівних ланок українського націоналістичного підпілля ОУН, 3-є – “розробкою і ліквідацією” інших підпільних націоналістичних течій (мельниківців, гетьманців, членів УЦК, УНРА, УНО та інших), 4-те відділення – організацією та використанням агентурно-бойових груп.

2-й відділ управління 2-Н МДБ УРСР (24 посади) вів боротьбу з українським націоналістичним підпіллям і його боївками в різних областях України. Складався з 4-х відділень. Три з них поширювали свою діяльність на західні області УРСР і одне – на східні.

3-й відділ (15 посад) здійснював облік результатів оперативної роботи органів і військ МДБ у боротьбі з націоналістичним підпіллям.

4-й відділ (26 посад) забезпечував матеріально-технічне постачання, зв’язок і використання оперативної техніки органами МДБ.

Ще однією сферою, у якій розширювалися повноваження органів державної безпеки, був контроль за транспортною галуззю. Згідно з постановою Ради Міністрів СРСР від 17 червня 1947 р. і прийнятих на її підставі наказів МДБ СРСР від 19 червня 1947 р. № 00322 і від 21 червня 1947 р. № 00324 на базі Транспортного управління МДБ СРСР було створено Головне управління охорони (далі – ГУО) МДБ СРСР на залізничному та водному транспорті [7, с. 635–643].

На новий підрозділ і його місцеві органи покладался комплекс завдань як у сфері забезпечення державної безпеки й політичного розшуку, так і охорони громадського порядку на транспорті: боротьба з діяльністю іноземних розвідок, “антирадянським” підпіллям, із загальнокримінальними злочинами (бандитизмом, грабежами, вбивствами, хуліганством, крадіжками, розкраданнями вантажів і багажу, спекуляцією тощо), забезпечення безпеки слідування літерних потягів, розслідування аварій, надзвичайних подій, підозрілих на диверсію, контроль за дотриманням режиму секретності на об’єктах транспорту. Особовий склад мав формуватись із працівників транспортних органів МДБ і транспортної міліції.

Для виконання поставлених завдань органи охорони МДБ на залізничному та водному транспорті мали право вести агентурно-оперативну та слідчу діяльність, проводити виїмки, обшуки та арешти, застосовувати “спеціальні заходи”, спрямовані на виявлення діяльності “агентури іноземних розвідок і антирадянських елементів”, затримувати підозрілих осіб, хуліганів, порушників громадського порядку, накладати на них штрафи, забезпечувати підтримання паспортного режиму.

ГУО МДБ СРСР складалось із двох управлінь, на залізничному та водному транспорті відповідно, і 7 підрозділів, які існували на правах відділів, слідчої частини, служби зовнішнього спостереження та установки, служби оперативної

техніки, обліково-інформаційного відділу, відділу кадрів, секретаріату та інспекції. Місцевими органами вважались Управління охорони МДБ залізниць, відділи охорони МДБ морського-річкового басейну, відділи-відділення вузла залізниці та морського порту.

В УРСР з середини 1940-х рр. діяли ТВ (згодом – Управління охорони) МДБ 9 залізниць – Вінницької, Ковельської, Львівської, Одеської, Південної (Харків), Південно-Західної (Київ), Південно-Донецької (Ясинувата), Північно-Донецької (Артемівськ) та Сталінської (Дніпропетровськ). Внутрішня структура Управління охорони залізниці відповідала внутрішній структурі Управління охорони МДБ СРСР на залізничному транспорті та включала оперативний (агентурно-оперативна робота проти агентури іноземних розвідок і “антирадянського” підпілля), розшукний (розшук агентів іноземних розвідок й інших “державних” і “кримінальних” злочинців, боротьба з бандитизмом, грабежами, вбивствами) відділи і відділ по боротьбі зі злочинністю на транспорті (крадіжки, розкрадання, спекуляція, хабарництво та інші злочини), слідчу частину, службу зовнішнього спостереження та установки, обліково-статистичне, казначейське відділення, відділення кадрів, канцелярію, комендатуру та внутрішньотюремні камери.

У липні 1952 р. Управлінню охорони МДБ на Південно-Західній залізниці підпорядковувались відділи охорони МДБ станцій Київ і Коростень та відділення охорони станцій Фастів, Гребінка, Чернігів, Дарниця та Ніжин [12, арк. 16–17, 107–108].

Внаслідок зазначених вище змін центральний апарат МДБ УРСР у січні – березні 1947 р. складався з управлінь 1-го (розвідувального), 2-го (контррозвідувального), 2-Н (боротьба з українським націоналістичним підпіллям), 4-го (розшукового) та 5-го (оперативного, секретно-політичного), АГУ, слідчої частини, відділів “А”, “Б”, “В” (перлюстрація кореспонденції), “О”, “Р” (радіоконтррозвідка), 6-го (шифрувального-дешифрувального) відділу, секретаріату, фінвідділу, відділу кадрів, відділу охорони, тюремного відділу, відділень “К”, урядового “ВЧ” зв’язку, внутрішньої тюрми, вахтерська команда та Управління внутрішніх військ МДБ УО. У складі центрального управління МДБ УРСР та обласних УМДБ були створені також відокремлені партійні комітети [10, арк. 231–234; 13, арк. 5–8].

З метою підвищення ролі служби зовнішнього спостереження та оперативної установки в діяльності органів державної безпеки згідно з наказом МДБ СРСР від 10 вересня 1949 р. № 00293 було створено окреме 7-е управління МДБ СРСР і 7-і відділи МДБ-УМДБ республік, країв і областей. Відповідні оперативні підрозділи, які раніше входили до складу 5-го управління МДБ СРСР і 5-х відділів МДБ-УМДБ, тепер були виділені в самостійну структуру. 7-е управління та 7-і відділи мали займатися тільки зовнішнім спостереженням та установкою, могли здійснювати арешти та обшуки, але агентурних розробок не вели. Вони були зобов’язані передавати відповідну інформацію до оперативних підрозділів за лінією роботи [2, арк. 117–118].

З листопада 1949 р. у центральному апараті МДБ УРСР і окремих обласних УМДБ з метою захисту секретів у галузі розробки атомної зброї були створені відділення “Д”.

У післявоєнний час була прийнята нова інструкція про порядок провадження операцій (обшуків, арештів) органами МДБ, якою було скасовано попередню інструкцію 1939 р. [14]

Негативною тенденцією, яка впливала на провадження слідства органами МДБ, було продовження практики наділення оперативних підрозділів УМДБ і міськрайвідділів МДБ правом ведення слідства. Так, наприклад, станом на березень 1947 р. у провадженні оперативних відділів УМДБ Дрогобицької, Львівської, Станіславської, Дніпропетровської та Кам'янець-Подільської областей перебувало 63 слідчі справи на 75 осіб. В УМДБ Київської, Полтавської та Сумської областей більше половини слідчих справ вели міськрайвідділи. Мало місце провадження слідства й окремими оперативними управліннями МДБ УРСР. Директиви МДБ УРСР від 30 квітня 1947 р. № 44 і 45 визнавали факт низької якості розслідування у цих справах та вводили заборону на таку практику в подальшому. Слідчі справи мали бути передані у слідчі відділи УМДБ, а в центральному апараті – в слідчу частину МДБ УРСР. Як виняток, МДБ УРСР дозволялось ведення слідства по справах заарештованих за причетність до ОУН-УПА в міськрайорганах МДБ і слідчих групах УМДБ у районах західних областей, де були міжрайонні тюрми, а також в окремих міськрайвідділах МДБ центральних і східних областей [15, арк. 6–13].

Проте порушення законності при проведенні слідчої діяльності саме в західних областях УРСР продовжувалися. Наприклад, відповідно до наказу МДБ УРСР від 5 липня 1948 р. № 00189 з метою усунення “недоліків” в оперативній та слідчій діяльності до УМДБ Тернопільської області була відряджена бригада МДБ УРСР, яку очолив заступник міністра державної безпеки УРСР Д. І. Єсипенко. Вона мала надати допомогу УМДБ і міськрайорганам МДБ щодо організації агентурної та слідчої роботи, здійснити заходи з недопущення порушень “радянської законності” [16, арк. 165–166].

У післявоєнний час функціонування системи місць утримання затриманих і заарештованих в органах державної безпеки зазнало певних змін [17]. Зокрема, це стосувалося посилення заходів з охорони ув'язнених. Наказом МДБ СРСР від 4 січня 1947 р. № 003 та директивою МДБ УРСР від 20 січня 1947 р. № 12 було передбачено проведення перевірки стану внутрішніх тюрем УМДБ, міжрайонних внутрішніх тюрем на предмет знання наглядацьким складом службових обов'язків, дотримання правил охорони, режиму утримання та ізоляції заарештованих і ув'язнених, які б унеможливили втечі. Заборонялось утримувати заарештованих у приміщеннях органів МДБ. Начальники міжрайвідділів МДБ були зобов'язані контролювати виконання наказу МДБ УРСР від 28 вересня 1946 р. № 00243 про посилення контролю за порядком утримання заарештованих органами МДБ у камерах попереднього ув'язнення органів МВС [6, арк. 41–42].

На виконання вимог наказу МДБ СРСР від 4 січня 1947 р. № 003 були спрямовані також директиви МДБ УРСР від 6 і 8 травня 1947 р. № 41 і 43. Наводилась статистика втеч заарештованих і затриманих органами МДБ УРСР. Так, за період з 1 січня до 20 квітня 1947 р. із внутрішніх тюрем УМДБ УРСР, з приміщень міськрайорганів МДБ і під час конвоювання співробітниками МДБ заарештованих втекло 32 особи. За той же період із камер попереднього утримання

МВС УРСР – 15 заарештованих, які рахувались за органами МДБ УРСР. Керівництво МДБ ще раз наголошувало на посиленні охорони заарештованих, забороні їх утримання в приміщеннях органів МДБ і дотриманні встановленого 10-денного строку перебування заарештованих у камерах попереднього ув'язнення органів МВС.

Зверталася увага на недопущення використання підслідних заарештованих і осіб засуджених за контрреволюційні злочини на будь-яких господарських роботах як на території внутрішніх тюрем УМДБ, так і за їх межами. Про втечі заарештованих з-під варти органи МДБ мали в порядку директиви МДБ СРСР від 2 грудня 1946 р. № 79 негайно доповідати спецповідомленнями до МДБ УРСР [15, арк. 1–3, 5].

Незважаючи на це, встановлені норми продовжували порушуватися. Внаслідок чого тільки з районних органів УМДБ Львівської області протягом 1948 р. втекло 17 заарештованих і затриманих осіб. У виданому з цього приводу наказі МДБ УРСР від 28 жовтня 1948 р. № 00354 повторно наголошувалося на необхідності категоричної заборони утримання заарештованих і тимчасово затриманих осіб у приміщеннях міськрайорганів МДБ, забезпечення конвоювання заарештованих тільки досвідченими оперативними працівниками, встановлення контролю за порядком і строками утримання заарештованих у камерах попереднього затримання органів МВС, проведення розслідування втеч заарештованих, вжиття рішучих заходів щодо їх розшуку, а також притягнення до відповідальності винних співробітників [18, арк. 76–78].

Після завершення Другої світової війни та з початком так званої “холодної війни” органи державної безпеки продовжували забезпечувати захист державної таємниці в УРСР. Заходи у цій сфері стали більш жорсткими [19].

У процесі розширення функцій органів державної безпеки з МВС було передано відділ урядового “ВЧ” зв'язку, що закріпив спільний наказ МВС і МДБ СРСР від 26 серпня 1947 р. № 00897/00458. Тимчасовий штат відділів, відділень і груп урядового “ВЧ” зв'язку МДБ УРСР, УМДБ областей і його місцевих органів було затверджено наказом МДБ УРСР від 12 вересня № 00250 1947 р. Він включав 308 посад. Найбільшу кількість штатних одиниць було передбачено у відділі урядового зв'язку МДБ УРСР і відділах УМДБ Львівської та Харківської областей – 49, 31 і 28 посад відповідно [20, арк. 80–89].

В умовах розформування підрозділів військової цензури функції політичного контролю здійснювали підрозділи “В” МДБ УРСР. У 1946 р. була розроблена інструкція про роботу органів ПК. Відповідно до неї організовувалася діяльність відділу “В” МДБ УРСР і відділів “В” обласних УМДБ УРСР. При перевірці місцевих апаратів ПК, які проводилися у цей період, зверталася увага на необхідність дотримання порядку проведення заходів ПК. Заборонялося проводити перлюстрацію листів, які надсилалися на адресу членів уряду або посольств, затримувати понад встановлені строки відібрані для перлюстрації документи та пропонувалося посилити заходи конспірації щодо приміщень ПК, розташованих на поштових відділеннях. Завдання на проведення ПК мали даватися тільки на осіб, які заслуговували “оперативної уваги” і були причетні до “антирадянської” діяльності. По завершенню тримісячного строку ці завдання оперуповноваженим потрібно було поновлювати [20, арк. 20–21; 8, арк. 100–102].

Наказ МДБ УРСР від 24 грудня 1947 р. № 00367 констатував, що у 3-му кварталі 1947 р. за допомогою співробітників відділу “В” МДБ УРСР і відділень “В” обласних УМДБ було виявлено 26 авторів “антирадянських” анонімок і листівок, розшукано 60 “державних злочинців”, арештовано значну кількість “антирадянського елемента” [21, арк. 154–155].

У післявоєнний час продовжувала удосконалюватися радіоконтррозвідувальна діяльність радянських органів державної безпеки. Каральні структури намагалися встановити повний контроль над радіопростором. Для цього реєструвалися не тільки любительські радіостанції, а й спеціальні секретні радіостанції органів МДБ. Відповідна інструкція відділу “Р” № 25 про порядок реєстрації та обліку радіоданих радянських секретних радіостанцій органів МДБ була затверджена заступником міністра державної безпеки СРСР 7 травня 1947 р. [2, арк. 99–99 зв.]

В умовах початку “холодної війни” органи державної безпеки посилили заходи з охорони вищих партійних і державних функціонерів. У квітні 1946 р. 6-е управління МДБ СРСР з охорони керівників партії та уряду було реорганізовано в управління охорони № 1 і № 2 МДБ СРСР. В МДБ УРСР колишній 6-й відділ було перетворено на відділ охорони [7, с. 55].

Охорона партійно-державного керівництва УРСР здійснювалася як на території СРСР, так і під час виїзду цих осіб у закордонні відрядження. Наприклад, за відповідними постановами ЦК КП(б)У були надані дозволи на здійснення співробітниками відділу охорони МДБ УРСР охоронних заходів щодо члена ПБ ЦК ВКП(б) М.С. Хрущова під час його виїзду в червні 1946 р. до радянських окупаційних зон у Німеччині, Австрії й Угорщині та щодо члена ПБ ЦК КП(б)У Д.З. Мануїльського, який у серпні 1947 р. відвідав 2-у сесію Генеральної Асамблеї ООН [22, арк. 129; 23, арк. 39, 48].

Разом із охороною перших керівників відділ охорони продовжував здійснювати охорону приміщень вищих державних і партійних структур, шляхів руху транспорту партійних і урядових чиновників, замиської зони, об’єктів проведення урочистостей тощо. Наприклад, у березні 1947 р. було затверджено штат вахтерської команди відділу охорони МДБ УРСР з охорони будівель ЦК КП(б)У, Ради Міністрів УРСР, Президії Верховної Ради УРСР, міністерства іноземних справ УРСР, ЦК ЛКСМ України та Київського обкому КП(б)У в кількості 266 посад. Охорона цих об’єктів здійснювалася за рахунок коштів вказаних організацій [10, арк. 191–192].

На підставі наказів МДБ СРСР від 12 лютого № 0066 і МДБ УРСР від 4 березня 1948 р. № 0065 було оголошено новий штат відділу охорони МДБ УРСР. Відділ складався з секретаріату, групи фізичної та бойової підготовки та 5-и відділень і становив 286 посад, з яких 283 належали до негласного складу. Функції відділень розподілялися так: 1-ше відділення (охорона членів ПБ ЦК КП(б)У та епізодична охорона), 2-ге (охорона трас), 3-тє (агентурне обслуговування об’єктів і епізодичних заходів), 4-тє (агентурне обслуговування трас) і 5-тє (господарське). Наказами МДБ УРСР № 0073 і 0080 від 9 березня 1948 р. були оголошені персональні штатні розстановки особового складу вахтерської команди та відділу охорони МДБ УРСР [24, арк. 103–109, 120, 122].

З метою посилення охорони члена ПБ ЦК ВКП(б) і членів ПБ ЦК КП(б)У в Києві та при спецвідрядженнях по Україні було видано наказ МДБ УРСР № 00246 від 2 серпня 1948 р., яким введено в дію спеціальну інструкцію по роботі служби охорони [25, арк. 92–98].

Особливість відділу охорони, його відмінність від інших підрозділів центрального управління МДБ УРСР полягала у його певній відокремленості від інших структур органів державної безпеки УРСР і специфічних умовах роботи. Штатна структура відділу визначалася напряму з Москви. Значна частина співробітників належала до негласного складу і не могла виявляти свою належність до органів МДБ. На це у жовтні 1948 р., коли питання морально-політичного стану відділу розглядалося на ПБ ЦК КП(б)У, звертав увагу навіть міністр державної безпеки УРСР С. Р. Савченко [26, арк. 49].

У діяльності відділу охорони МДБ УРСР, як й інших підрозділів МДБ, мали місце порушення прав громадян. Так, у жовтні 1948 р. начальник відділу охорони МДБ УРСР заявляв про “засміченість” “антирадянським елементом” шляхів проїзду членів ПБ в Києві та за містом, у районах так званого особливого призначення. Він пропонував створити спеціальну комісію під головуванням прокурора УРСР для вирішення питання про виселення з цих місцевостей щонайменше 7 424 осіб, які за матеріалами МВС і МДБ проходили як “антирадянській та кримінально-паразитуючий елемент” [26, арк. 92].

У 1947 р. було здійснено підпорядкування МДБ СРСР і його місцевим органам військових формувань, які раніше перебували у віданні МВС СРСР – внутрішніх військ і військ урядового зв’язку.

Згідно з постановою Ради Міністрів СРСР від 13 жовтня 1949 р. з МВС до МДБ були передані ГУПВ і ГУМ. Таким чином, на органи державної безпеки були покладені функції з охорони державних кордонів і забезпечення громадської безпеки. Порядок передачі-прийняття, розподілу між відомствами особового складу, об’єктів, будівель, матеріально-технічних цінностей, проведення перевірок, ревізій стану архіву та оперативних обліків міліції та інших визначених підрозділів і структур врегульовувала низка спільних наказів МВС і МДБ УРСР – від 17 жовтня 1949 р. № 00968/00334, від 1 листопада 1949 р. № 00350/00307, від 2 листопада 1949 р. № 00351/00308 і директив – від 28 жовтня 1949 р. № 53/653 і 55/659. Діяльність відповідних комісій, передбачених цими нормативними актами, мала бути завершена до початку грудня 1949 р. [27, арк. 147–149].

Таким чином, на завершальному етапі сталінського тоталітарного режиму під впливом низки зовнішньо і внутрішньополітичних факторів відбулися зміни юридичного статусу, організаційної структури та правозастосовної діяльності радянських органів державної безпеки в Україні. В умовах початку “холодної війни” партійно-радянське керівництво СРСР значно розширило повноваження створеного МДБ УРСР практично у всіх сферах діяльності спецслужби, посилюючи їх каральну спрямованість.

Пріоритетними напрямками діяльності органів МДБ УРСР були: протидія спецслужбам США, Англії та їх союзниками по НАТО, боротьба з українським націоналістичним рухом, підпільними релігійними організаціями, забезпечення державної безпеки, політичного розшуку, охорони громадського порядку на

транспорті, розшук агентури колишніх нацистських каральних органів, захист державної таємниці, утримання місць позбавлення волі, перлюстрація кореспонденції, зовнішнє спостереження й оперативна установка, здійснення радіоконтррозвідувальних заходів, охорона державних кордонів і забезпечення громадської безпеки та спеціального урядового зв'язку тощо.

Органам державної безпеки у післявоєнний час були підпорядковані війська спеціального призначення – внутрішні, прикордонні, урядового зв'язку.

Частина визначених вище напрямів діяльності вважалася традиційною для радянської спецслужби, але водночас органи МДБ УРСР були наділені багатьма не властивими їм функціями, що ускладнювало й без того значну завантаженість каральних структур.

Розширення повноважень органів МДБ УРСР зумовило тотальний контроль за всіма сферами державного і суспільного життя республіки, сприяло формуванню режиму “залізної завіси”, розгортанню масштабних репресій проти широких верств населення та масовому порушенню фундаментальних прав людини і громадянина.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Зайцев Л.О.* Судоустрій і судочинство в умовах воєнного стану (1941–1946 рр.). *Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку*. Київ: Наукова думка, 2014. С. 409–424.
2. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 9. Спр. 17 (СРСР).
3. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 9. Спр. 18 (СРСР).
4. *Окіпнюк В.Т.* Радянські органи військової контррозвідки в Україні на початковому етапі “холодної війни” (1946–1953). *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2018. № 5. С. 7–13.
5. *Петров Н.В.* Кто руководил органами госбезопасности, 1941–1954: справочник. Междунар. о-во, РГАСПИ, ГАРФ, ЦА ФСБ России. М.: О-во “Мемориал”; “Звенья”, 2010. 1008 с.
6. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 9. Спр. 123.
7. *Кокурин А.И., Петров Н.В.* Лубянка: Органы ВЧК-ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–КГБ. 1917–1991. Справочник. / под ред. акад. А. Н. Яковлева. М.: МФД, 2003. 768 с. С. 646.
8. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 9. Спр. 159.
9. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 2. Спр. 679–702.
10. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 9. Спр. 118.
11. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 9. Спр. 119.
12. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 21. Оп. 1. Спр. 7.
13. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 9. Спр. 144.
14. *Окіпнюк В.Т.* Слідча діяльність органів державної безпеки УРСР (середина 1930-х – початок 1950-х років): історико-правовий аналіз. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 3. С. 41–45.
15. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 9. Спр. 124.
16. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 9. Спр. 141.
17. *Окіпнюк В.Т.* Юридичний статус місць утримання заарештованих в органах державної безпеки УРСР (1929–1953 роки): історико-правовий аналіз. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2018. № 4(6). С. 117–124.
18. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 9. Спр. 143.
19. *Окіпнюк В.Т.* Юридичне регулювання захисту інформації з обмеженим доступом в Україні в умовах тоталітарного режиму: історико-правовий аналіз. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2018. № 2(24). С. 125–131.
20. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 9. Спр. 121.
21. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 9. Спр. 122.
22. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 60.
23. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 68.

24. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 9. Спр. 140.
25. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 9. Спр. 142.
26. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 72.
27. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 9. Спр. 158.

REFERENCES

1. *Zaitsiev L.O.* (2014) Sudoustrii i sudochynstvo v umovakh voiennoho stanu (1941–1946 rr.). “Judiciary and justice in martial law (1941–1946)”. The Judiciary in Ukraine: Historical Origins, Patterns, Features of Development. Kyiv: “Naukova dumka”. P. 409–424 [in Ukrainian].
2. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy. “Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine”. F. 9. Ref. 17 (USSR) [in Ukrainian].
3. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy. “Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine”. F. 9. Ref. 18 (USSR) [in Ukrainian].
4. *Okipniuk V.T.* (2018) Radianski orhany viiskovoi kontrrozvidky v Ukraini na pochatkovomu etapi “kholodnoi viiny” (1946–1953). “Soviet counterintelligence bodies in Ukraine in the early stages of the Cold War (1946–1953)”. Scientific notes of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine. No. 5. P. 7–13 [in Ukrainian].
5. *Petrov N.V.* (2010) Kto rukovodyl orhanamy hosbezopasnosti, 1941–1954. “Who led the state security organs, 1941–1954”: reference book. Int. about, RGASPI, GARF, CA FSB of Russia. M.: Memorial Island; “Links”. 1008 p. [in Russian].
6. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy. “Galuzey Sovereign Archiv Service of the Bezpeki of Ukraine”. F. 9. Ref. 123 [in Ukrainian].
7. *Kokurin A.I., Petrov N.V.* (2003) Lubiianka: Orhany VChK–OHPU–NKVD–NKHB–MHB–KHB. 1917–1991. “Bodies of the Cheka–OGPU – NKVD – NKGB – MGB – KGB”. 1917–1991. Directory. ed. Acad. A.N. Yakovleva. M.: MFD.768 p. 646 [in Ukrainian].
8. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy. “Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine”. F. 9. Ref. 159 [in Ukrainian].
9. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy. “Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine”. F. 9. Ref. 679–702 [in Ukrainian].
10. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy. “Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine”. F. 9. Ref. 118 [in Ukrainian].
11. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy. “Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine”. F. 9. Ref. 119 [in Ukrainian].
12. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy. “Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine”. F. 21. Op.1. Ref. 17 [in Ukrainian].
13. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy. “Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine”. F. 9. Ref. 144 [in Ukrainian].
14. *Okipniuk V.T.* (2018) Slidcha diialnist orhaniv derzhavnoi bezpeky URSR (seredyna 1930-kh – pochatok 1950-kh rokiv). “Investigative Activity of the USSR State Security Authorities (mid 1930s – early 1950s)”: historical and legal analysis. Journal of the Kyiv University of Law. No. 3. P. 41–45 [in Ukrainian].
15. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy. “Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine”. F. 21. Ref. 124 [in Ukrainian].
16. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy. “Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine”. F. 21. Ref. 141 [in Ukrainian].
17. *Okipniuk V.T.* (2018) Yurydychni status mist utrymannia zareshovanykh v orhanakh derzhavnoi bezpeky URSR (1929–1953 roky): istoryko-pravovyi analiz. “Legal status of places of detention in the security organs of the USSR (1929–1953): a historical and legal analysis”. Bulletin of the Penitentiary Association of Ukraine. No. 4(6). P. 117–124 [in Ukrainian].
18. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy. “Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine”. F. 9. Ref. 143 [in Ukrainian].
19. *Okipniuk V.T.* (2018) Yurydychne rehulivannia zakhystu informatsii z obmezhenym dostupom v Ukraini v umovakh totalitarnoho rezhymu: istoryko-pravovyi analiz. “Legal regulation of protection of information with restricted access in Ukraine under conditions of totalitarian regime: historical and legal analysis”. Information security of the person, society, state. No. 2(24). P. 125–131 [in Ukrainian].

20. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy. "Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine". F. 9. Ref. 121 [in Ukrainian].
21. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy. "Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine". F. 9. Ref. 122 [in Ukrainian].
22. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy. "Central State Archive of Public Associations of Ukraine". F. 1. Op. 16. Sp. 60 [in Ukrainian].
23. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy. "Central State Archive of Public Associations of Ukraine". F. 1. Op. 16. Sp. 68 [in Ukrainian].
24. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy. "Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine". F. 9. Ref. 140 [in Ukrainian].
25. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy. "Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine". F. 9. Ref. 142. [in Ukrainian].
26. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy. "Central State Archive of Public Associations of Ukraine". F. 1. Op. 16. Sp. 72 [in Ukrainian].
27. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy. "Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine". F. 9. Ref. 158 [in Ukrainian].

UDC 351.746.1(477)

Okipniuk Volodymyr,Candidate of Juridical Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of the National Academy of the Security Service of
Ukraine, Kyiv, Ukraine**BODIES OF THE MGB OF THE UKRSSR AT THE FINAL STAGE OF THE
STALINIST TOTALITARIAN REGIME (1946-1953): HISTORICAL AND
LEGAL RESEARCH**

The article deals with the historical and legal research on the development of the legal status and activities of the organs of the Moscow City Medical Service in the postwar period. It was established that under the influence of a number of external and internal political factors, changes in the legal status, organizational structure and enforcement activities of the Soviet bodies of state security in Ukraine took place. In the conditions of the beginning of the Cold War, the party-Soviet leadership of the USSR greatly expanded the powers of the established MGB of the USSR in virtually all spheres of the operation of the special service, which strengthened their punitive direction.

Based on the analysis of legal acts, it was determined that the priority directions of the activity of the Soviet secret services in Ukraine at the final stage of the totalitarian regime were: counteraction to the special services of the United States, Britain and their NATO allies, the struggle with the Ukrainian nationalist movement, clandestine religious organizations, the provision of state security, political search, protection of public order in transport, search for agents of former Nazi punitive bodies, protection of state secrets, detention of places of imprisonment, pre-casting correspondence, external observation and operative installation, implementation of radio-intelligence measures, protection of state borders and provision of public safety and special government communications, etc.

The organs of the MGB of the UkrSSR were endowed with many functions that were not peculiar to them, which complicated their activities. At the same time, the

© Okipniuk Volodymyr, 2019

DOI (Article): [https://doi.org/10.36486/np.2019.4\(46\).4](https://doi.org/10.36486/np.2019.4(46).4)

Issue 4(46) 2019

<http://naukaipravoohorona.com/>

extension of the powers of the organs of the Bolshevik Military Bureau of the UkrSSR led to total control over all spheres of the state and public life of the republic, the formation of the regime of “iron curtain”, contributed to the development of large-scale repressions against the general population and a massive violation of fundamental human and civil rights.

Keywords: MDB, soviet state security bodies, stalinist totalitarian regime.

Отримано: 25.10.2019